

Gwara regionu

Autor: Józef Kaś

Mówiąc o gwarze orawskiej, ma się tu na myśli gwara Górnej Orawy, zarówno na terytorium Polski (14 miejscowości), jak i Słowacji (11 miejscowości). Gwara orawska zalicza się do małopolskich gwar pasa górskiego, do którego należą też: gwara spiska i podhalańska na wschodzie oraz gwara południowożywiecka na zachodzie. Gwara ta jest wewnętrznie zróżnicowana, lecz dla uproszczenia mówi się tu o niej jako o gwarze, a nie gwarach, by w sposób bardziej wyrazisty wyodrębnić ją spośród innych małopolskich gwar górskich. Tak rozumiana gwara orawska zachowuje podstawowe właściwości dialektu małopolskiego, takie jak:

- {tt}149|mazurzenie{/tt}, np.: cas, duzy, wysusyc {mmp3}S4801.mp3{/mmp3}, zelazo {mmp3}S4802}, syroki = czas, duży, wysuszyć, żelazo, szeroki;
- {tt}81|fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca{/tt}, np.: płoscypadź na…; {mmp3}S4803.mp3{/mmp3}, nabidź łokronglutkie dno {mmp3}S4804.mp3{/mmp3} = poszczypać na.., nabić okrąglutkie dno;

Podobnie jak w całej Małopolsce południowej utrzymują się w gwarze orawskiej {tt}221|samogłoski pochylone{/tt}:

- a pochylone jako dźwięk pośredni między a i o, np.: maśnicka sie składao z bedniaorek {mmp3}S4805.mp3{/mmp3}, daownło {mmp3}S4806.mp3{/mmp3}, traowa, gaodać, staoć, cytao, jao, dziaod = maślnica się składa z bedniarek (‘klepek’), dawno, trawa, gadać, stać, czyta, ja, dziad;
- o pochylone jako dźwięk pośredni między o i u, np. synkouw {mmp3}S4807.mp3{/mmp3}, couby {mmp3}S4808.mp3{/mmp3}, wouz, stouł, rouwny, mouj = synków, wóz, stół, równy, mój;
- e pochylone jako dźwięk równy samogłosce y, występujące zarówno po spółgłoskach twardych, jak i miękkich, np.: tyz {mmp3}S4809.mp3{/mmp3}, syrse {mmp3}S4810.mp3{/mmp3}, śniyg, biyda, mlyko = też, szersze, śnieg, bieda, mleko.

Pewne osobliwości cechują {tt}231|samogłoski nosowe{/tt}. Rezonans nosowy w śródgłosie. Rezonans synchroniczny zachowany jest tylko jak i w języku ogólnopolskim przed spółgłoskami szczelinowymi, np. wonziyjsao {mmp3}S4811.mp3{/mmp3}, wonsy, wionzać, gynś = węższy, wąsy, wiązać, gęś, natomiast przed zwartymi występują grupy e+N i o+N, np. płorzondnie {mmp3}S4812.mp3{/mmp3}, gymba, syndy, mondry, piontek = porządnie, gęba, wszędzie, mądry, piątek. W czasownikach typu wziął, wzięła występują realizacje wzion, wziyna. Rezonans nosowy synchroniczny w wygłosie nie występuje, a konkretne realizacje zależne są od pozycji morfologicznej. I tak:

- odpowiednik ogpol. ę (kontynuant staropolskiej nosówki krótkiej):
- -ym w {tt}91|formach 1. os. lp. czasu teraźniejszego{/tt}, np. niesym, słysym, widzmy, robiym = niosę, słyszę, widzę, robię;
- -e w {tt}31|formach biernika liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich samogłoskowych{/tt}, zakończonych w mianowniku lp. na a jasne, np.: maśnicke {mmp3}S4813.mp3{/mmp3}, na putnie {mmp3}S4814.mp3{/mmp3}, babe, dziedzine ‘wioskę’; studnie, krłople;
- -o lub ao w {tt}31|formach biernika liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich samogłoskowych{/tt}, zakończonych w mianowniku lp. na a pochylone, np.: na odwrłotnao stroune {mmp3}S4815.mp3{/mmp3}, na miedzo, na msao = na odwrotną stronę, na miedzę, na mszę’. Samogłoska a pochylone występuje tu jako wariant fakultatywny.
- odpowiednik ogpol. ą (kontynuant staropolskiej nosówki długiej):
- -o lub ao (jako wariant fakultatywny) w formach 3. os. lmn. czasu teraźniejszego, widzo, gryzo, rłobio, włozao = widzą, gryzą, robią, wożą;
- -o lub ao w bierniku lp. przymiotników, liczebników, zaimków rodzaju żeńskiego, np. staro babe, na drugao dziedzine, budzi te swojo babe = starą babę, na drugą dziedzibnę (‘wieś’), budzi tę swoją babę;
- -e w bierniku lp. przymiotników dzierżawczych, mających a jasne w mianowniku lp., np. potargali babcyne smatke = potargali babciną szmatkę;
- -om w narzędniku lp. rzeczowników, przymiotników, liczebników, zaimków rodzaju żeńskiego, np. sie tłocyło maśnickom dłołokłola {mmp3}S4816.mp3{/mmp3}, z mojom drugom babom, z nasom Marysiom = się toczyło maselnicką dookoła, z moją drugą babą, z naszą Marysią. Jest to końcówka zmorfologizowana.

Podobnie jak w całej Małopolsce w gwarze orawskiej {tt}230|samogłoski nagłosowe{/tt} poprzedzane bywają {tt}257|spółgłoskami protetycznymi{/tt}, tj. tzw. protezami. Z tego zakresu występują następujące zjawiska:

- {tt}145|labializacja{/tt} - (w funkcji spółgłoski protetycznej występuje {tt}162|u

niezgłoskotwórcze{/tt}), np. łokno, łozbić, łotwiyrac, łorać, łuwidzieć = okno, rozbić, otwierać, orać, uwidzieć ‘zobaczyć’. Labializowane bywa również o w {tt}288|śródgłosie{/tt}, np. mieli łopłorki {mmp3}S4817.mp3{/mmp3}, łopłowiadać = toporki, opowiadać. Po stronie słowackiej charakterystyczne jest w zamiast ł (labializacji), np. worać, woś = orać, oś.

- {tt}205|przydech{/tt}, np. Hameryka = Ameryka;
 - {tt}190|prejotacja{/tt}, np. jagwiynt, Jadaom, jakurat, japatyka = adwent, Adam, akurat, apteka’. Z wymienionych zjawisk powszechnym jest labializacja, natomiast przydech i prejotacja występują lekсыkalnie, tj. w określonych wyrazach.

Dobrze utrzymuje się też charakterystyczne dla dialektu małopolskiego zjawisko, jakim jest {tt}201|przejście wygłosowego -ch w –k{/tt}. Występuje ono w następujących pozycjach:

- w końcówce -ach w Mc. Imn. rzeczowników, np. w łobłok kouńcak {mmp3}S4818.mp3{/mmp3}, na nłogak, w płortkak, pło lasak = w obu końcach, na nogach, w portkach, po lasach;
 - w końcówce -ych (| -ich) w D. i Mc. Imn. przymiotników, liczebników itd., np. staryk ludzi, łodaownyk casak, drugik chłopouw = starych ludzi, o dawnych czasach, drugich chłopów;
 - w końcówce {tt}91|form 1. os. lp. czasu przeszłego{/tt}, np. byłek, widziaołek, chłodzioułek, pytałak = byłem, widziałem, chodziłem, pytałam;
 - w partykule niek = niech;
 - lekсыkalnie (tj. w określonych wyrazach) w {tt}107|grupach spółgłoskowych{/tt}, np. krzaon, krzciny, krzest, sknouć = chrzan, chrzciny, chrzest, schnąć. Zjawisko to nie występuje w wygłosie rdzeni, gdzie -ch jest bardzo osłabione lub całkowicie zredukowane, np. na wiyr przichodzyło taockło {mmp3}S4819.mp3{/mmp3} = na wierzch przychodzi, dach (ale: dachu), grłoch (ale: grłochu), me = mech; du = duch. Jest to zatem zjawisko odróżniające gwara orawską od podhalańskiej.

Inne charakterystyczne cechy gwary orawskiej, często mające szerszy, nieograniczony do niej zasięg, to m.in.:

- {tt}318|Wyrównanie analogiczne{/tt} w końcówkach -i oraz -u w D. Imn. liczebników i upowszechnienie się w nich ch (z jego przejściem w -k), np. do piyncik rokouw, od seścik miesiyncy, po sterdzierdziestuk rłokak = do pięciu lat (roków), od sześciu miesięcy, po czterdziestu latach (rokach).
 - Uproszczenie wygłosowych grup spółgłoskowych -ść, -rzc w -ś, np. iś, niyś, kraś, sierz (D. sierzi), śmierz (D. śmierzci) = iść, nieść, kraść, sierść, śmierć.
 - Utrzymanie {tt}258|przedniojęzykowego ł{/tt}, np. składać dłołokłoła {mmp3}S4820.mp3{/mmp3}, dło łokrongła {mmp3}S4821.mp3{/mmp3} = składać dookoła, do okrągła. Cecha ta po stronie polskiej występuje głównie u osób z pokolenia średniego i najstarszego, natomiast po stronie słowackiej utrzymuje się nawet u dzieci.
 - Utrzymanie {tt}102|frykatywnego rz{/tt} (w zapisie często jako □), np. drzewo {mmp3}S4822.mp3{/mmp3}, dłołbrze {mmp3}S4823.mp3{/mmp3}, przichodzyło {mmp3}S4824.mp3{/mmp3} = drzewo, dobrze, przychodziło. Społeczny zakres jej występowania ogranicza się coraz bardziej do osób z pokolenia najstarszego.
 - Utrzymanie pierwotnego i po frykatywnym □ np. trzi grziby, obrzinać, wytrzić, warzić = trzy grzyby, obrzynać, wytrzeć, warzyć.
 - Utrzymanie dwuwargowego w, występującego jeszcze nielicznie u osób z najstarszego pokolenia.
 - Utrzymanie miękkiego l’ nie tylko przed i, np. l’as, w l’ecie, wl’ywać = las, w lecie, wlewać.
 - Zróznicowana wymowa połączenia pierwotnego połączenia ił: w pozycji heterosylabicznej (kiedy i oraz ł należą do dwóch sylab) występuje wymowa ył, np. daownło rłobiyli łobroncki {mmp3}S4825.mp3{/mmp3}, przichłodziyło {mmp3}S4826.mp3{/mmp3}, włoziyli, włożyła = dawno robili obrączki, przychodziło. włożyli, włożyła, natomiast w pozycji synsylabicznej (kiedy całe połączenie występuje w jednej sylabie) panuje wymowa ouł, np. strzelouł pieron {mmp3}S4827.mp3{/mmp3}, kłosiouł, chłodzioułbyk = strzelał piorun, kosił, chodziłbym.
 - Brak {tt}195|przegłosu{/tt} e w o przed spółgłoskami zębowymi twardymi, np. pieron {mmp3}S4828.mp3{/mmp3}, mietła, wiosło, niesym = piorun, miotła, wiosło, niosę.
 - Zachowanie końcówki -e w {tt}66|dopełniaczu lp. rzeczowników żeńskich{/tt} miękkotematowych, np. dło smyreka cy do jedle {mmp3}S4829.mp3{/mmp3} = do smreka czy do jodyły.
 - Częstka -t- w imiesłowach biernych, opartych na tematach czasu przeszłego zakończonych na a pochylone, np. siaoty, grzaoty, wiaoty = siany, grzany, wiany.
 - {tt}4|Akcent inicjalny{/tt}, np. |na gounty {mmp3}S4830.mp3{/mmp3}, w|yheblować {mmp3}S4831.mp3{/mmp3}, k|łobyła, d|łozyrać, d|łto miasta.

Stopień zachowania gwary można określić jako bardzo dobry. Gwara pozostaje nadal podstawowym kodem komunikacji, nawet w pokoleniu najmłodszym. Większość cech systemowych utrzymuje się konsekwentnie, choć oczywiście uwidacznia się wpływ polszczyzny ogólnej, podobnie jak w innych gwarach. Dotyczy to zwłaszcza słownictwa.